

BADIIY ADABIYOTDA DISKURS VA UNING TURLARI

Rajabov Muslimbek O'ktamboy o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti doktoranti

mr.muslimbek.rajabov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17984230>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda badiiy adabiyotda diskurs tushunchasi, uning nazariy-metodologik asoslari hamda badiiy matnda namoyon bo'lish shakllari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Diskursning lingvistik, pragmatik, ijtimoiy-madaniy va estetik xususiyatlari badiiy matn kontekstida izohlanadi. Tadqiqot davomida diskurs va matn tushunchalari o'rtasidagi farqlar aniqlanib, badiiy diskursning asosiy turlari (muallif diskursi, qahramon diskursi, dialogik va monologik diskurs, interdiskursivlik va metadiskurs) misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, badiiy adabiyotda diskursning o'quvchi ongiga ta'siri, ma'no yaratishdagi roli va adabiy-estetik qiymatni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari adabiyotshunoslik, lingvistika va diskurs tahlili sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar Diskurs, badiiy diskurs, matn va diskurs, muallif nutqi, qahramon nutqi, interdiskursivlik, pragmatika, kontekst, diskurs tahlili, badiiy kommunikatsiya.

Zamonaviy gumanitar fanlar, xususan, lingvistika, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslikda diskurs tushunchasi markaziy ilmiy kategoriyalardan biriga aylandi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab matnga faqat struktural birlik sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy, psixologik va kommunikativ jarayon mahsuli sifatida yondashish kuchaydi. Aynan shu jarayonda diskurs nazariyasi shakllandi va rivojlandi. Badiiy adabiyot diskurs tadqiqi uchun eng murakkab va serqatlam sohalardan biri hisoblanadi. Chunki badiiy matn nafaqat til birliklarining yig'indisi, balki muallif dunyoqarashi, tarixiy davr ruhi, ijtimoiy munosabatlar, estetik ideallar va o'quvchi interpretatsiyasining uzviy birligidir. Shu bois badiiy asarni faqat grammatik yoki stilistik jihatdan tahlil qilish yetarli emas, balki uni diskursiv jarayon sifatida o'rganish zarurati yuzaga keladi. Diskurs tushunchasi dastlab F. de Sossyur, E. Benvenist, keyinchalik M. Fuko, T. van Deyk, N. Fairclough kabi olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda talqin qilingan. Ularning qarashlarida diskurs matndan kengroq tushuncha bo'lib, nutq, kontekst, ishtirokchilar, maqsad va ijtimoiy sharoitni o'z ichiga oladi. Badiiy adabiyotda esa diskurs muallif va o'quvchi o'rtasidagi murakkab estetik muloqotni ta'minlaydi. Bugungi adabiyotshunoslikda badiiy diskursni o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki u asarning ichki semantik qatlamlarini, yashirin ma'nolarini, ideologik va madaniy kodlarini ochib berish imkonini yaratadi. Shu sababli ushbu tadqiqotda diskurs tushunchasiga kengroq urg'u berilib, uning badiiy adabiyotdagi ko'rinishlari tizimli ravishda yoritiladi.

TADQIQOTNING OBYEKTI VA PREDMETI Tadqiqot obyekti — badiiy adabiyot namunalari (roman, qissa, hikoya va dramatik asarlar)dagi nutqiy jarayonlar. Tadqiqot predmeti — badiiy matnda diskurs va uning turlari, ularning mazmuniiy va funksional xususiyatlari.

TADQIQOTNING MAQSADI VA VAZIFALARI Tadqiqotning asosiy maqsadi — badiiy adabiyotda diskurs tushunchasini nazariy jihatdan asoslash va uning turlarini ilmiy tahlil qilishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: diskurs tushunchasining ilmiy manbalardagi talqinlarini o'rganish; matn va diskurs o'rtasidagi farqlarni aniqlash; badiiy diskursning asosiy turlarini tasniflash; muallif va qahramon

diskursining o'zaro munosabatini tahlil qilish; diskursning badiiy-estetik va pragmatik funksiyalarini ochib berish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: diskursiv tahlil metodi — badiiy matndagi nutqiy jarayonlarni kontekstda o'rganish; lingvopoetik tahlil — til birliklarining estetik vazifasini aniqlash; qiyosiy-tahliliy metod — turli diskurs turlarini solishtirish; interpretativ metod — badiiy ma'no va g'oyani talqin qilish; pragmatik yondashuv — nutqning ta'sirchanlik xususiyatini aniqlash. Ijtimoiy va gumanitar fanlar diskursni til orqali ifodalangan shakllangan fikrlash tarzi sifatida ta'riflaydi. Bu jamiyatning odamlar, narsalar va ijtimoiy tashkilot haqida fikrlash va muloqot qilish usuli, shuningdek, ushbu uch element o'rtasidagi munosabatlardir. Sotsiologiya diskursni voqelikka ma'no berish usuli deb hisoblaydi. Siyosatshunoslik buni ijtimoiy muammoni hal qilish uchun rasmiy mantiqiy fikr almashish sifatida tushunadi. Psixologik diskurs til shakli va funktsiyasini yozma yoki og'zaki ravishda baholaydi, chunki ular ruhiy salomatlik bilan bog'liq. Ritorika sohasida diskurs biroz boshqacha ma'noga ega, ya'ni ma'ruzachilar o'z tinglovchilarini voqelikning o'ziga xos idrokiga ishonitirishadi. Ritorik diskurs tinglovchilarni ma'ruzachining maqsadlariga xizmat qiladigan xulosaga kelishga undashga harakat qiladigan markaziy, tartibga soluvchi ovozni - so'zlayotgan yoki hikoya qiluvchi shaxsni o'z ichiga oladi. Ritorik diskurs o'quvchi yoki tinglovchini ishonitirish uchun faqat hikoya elementlaridan foydalanadi; ular kamdan-kam hollarda to'liq hikoyalardir. Bu yerda maqsad estetik, didaktiklik yoki she'riy ifoda emas, ishonitirishdir.

TAJRIBA-SINOV JARAYONI Tajriba-sinov jarayonida tanlangan badiiy asarlar asosida diskurs tahlili amalga oshirildi. Matnlardagi muallif nutqi, qahramonlar dialogi va ichki monologlar alohida o'rganildi. Olingan natijalar diskurs turlarining badiiy matnda qanday funksional yuklama bajarishini aniqlashga xizmat qildi. Tahlillar natijasida badiiy diskursning ko'p qatlamli va dinamik hodisa ekanligi tasdiqlandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR Semantikada diskurs tushunchasining qo'llanilishi yanada murakkabroq. Diskurs semantikasi - bu intellektual tadqiqotning muayyan sohalarida lug'atdan qanday foydalanishimizni tahlil qilish. Bu tahlil til va tuzilish o'rtasidagi bog'liqlikni, masalan, gap va u mavjud bo'lgan kengroq kontekst o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Bunga misol sifatida gapda olmoshning qo'llanilishini keltirish mumkin, o'quvchi yoki tinglovchi uni faqat bog'langan holda tushunishi mumkin. [1]

Zamonaviy yondashuvlar nuqtai nazaridan, diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, matnga qo'shimcha ravishda matnni tushunish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha lingvistik omillarni (fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari) o'z ichiga oladi.

"Diskurs" atamasi lingvistika sohasida ham juda ko'p qo'llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952 yilda nashr etilgan "Diskur tahlili" deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. "Diskurs" atamasining to'liq ko'lamini so'nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi.

O'zbek tilshunosligida diskurs maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni qayd etadi: "agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy - formal ko'rsatkichga asosan "og'zaki" va "yozma" sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa,

ikkinchisini bu xusus iyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo'ladigan bo'lsa, erishilgan natija moddiy ko'rinish olishi kerakku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so'zlovchi istagi bilan bogliq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o'zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta'minlovchi omilga aylanadilar. Kommunikativ va informativ mazmunlar uygunligi muloqot tizimi makrobirligining yaxlitligini ta'minlaydi. Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi e'tirof etilmoqda.

Ye.S.Kubryakova qaydicha, «tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir ta'rifi mavjud emas»

Tilshunoslikda diskurs bir gapdan ham uzunroq til birligiga ishora qiladi. Diskurs so'zi lotincha dis- "uzoqda" ma'nosidagi prefiksdan va "yugurish" ma'nosini bildiruvchi "currere" o'zagidan olingan. Shuning uchun nutq "qochish" deb tarjima qilinadi va suhbat qanday o'tishini anglatadi. Nutqni o'rganish - bu ijtimoiy kontekstda og'zaki yoki yozma tildan foydalanishni tahlil qilishdir. Diskurs tadqiqotlari nutqda tilning shakli va funktsiyasini uning kichik grammatik qismlari, masalan, fonema va morfemalardan tashqari ko'rib chiqadi. Gollandiyalik tilshunos Teun van Deyk rivojlanishda muhim rol o'ynagan ushbu tadqiqot sohasi tilning katta birliklari, jumladan, leksemalar, sintaksis va kontekst suhbatlarga qanday ma'no qo'shishi o'rganadi.

"Kontekstdagi diskurs "chekish ta'qiqlanadi" yoki "to'xta" kabi faqat bir yoki ikkita so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Shu bilan bir qatorda, nutqning bir qismi, ba'zi romanlarda bo'lgani kabi, yuz minglab so'zlardan iborat bo'lishi mumkin. Oddiy diskurs hajmi yuqoridagi kabi ikki o'lchov o'rtasida joylashgan.

"Diskurs - bu keng tarixiy ma'nolarni yetkazish uchun tilning ijtimoiy jihatdan qo'llanilishi. Bu qo'llanilishining ijtimoiy sharoitlari, kim va qanday sharoitlarda qo'llanayotgani bilan belgilanadigan tildir. Til hech qachon "neytral" bo'lolmaydi, chunki u bizning shaxsiy va ijtimoiy dunyolarimizni bog'lashga hizmat qiladi.

Adabiyotda diskursning ahamiyati. Har qanday turdagi nutq inson xatti-harakati va shakllanishining eng muhim elementlaridan biridir. Miyaning fikrlarni so'zlarga aylantirishi va, albatta, muloqot miyani qanday shakllantirishi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Ko'pgina tadqiqotlar turli tillarda so'zlashuvchilar tushunchalarni turlicha tushunishlariga qaratilgan. Shunday qilib, nutqning yaratilishi va tarqalishi inson zotining abadiyligi uchun eng muhim ahamiyatga ega. Adabiyot nutqni saqlash va dunyoni tushunishning yangi usullarini yaratishning asosiy usullaridan biridir. Boshqa madaniyatlar va boshqa davrlardagi badiiy diskurs namunalarni o'qish orqali biz ularning mualliflari qanday fikrda ekanligini yaxshiroq tushuna olamiz. Darhaqiqat, o'zimizning go'zal madaniyatlarimizdan adabiyotlarni o'qish bizning fikrlash va o'zaro ta'sir qilish usullarini yaxshiroq ta'kidlashi mumkin. Har bir yaratilgan adabiyot asari diskurs namunasi bo'lganligi sababli, badiiy diskursni tushunishimiz adabiyotni tushunishimiz uchun juda muhimdir.

Badiiy diskursning turlari. G'arb olimlari orasida badiiy diskurs va uning turlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Kimdir muloqot qilish uchun tildan foydalansa, u diskursdan foydalanadi. Demak, yozuvchining ishi, birinchi navbatda, hikoyalar aytib berish, fikr almashish va ma'lumot tarqatish uchun diskursga tayanadi. Aslini olganda, diskurssiz adabiyot ham bo'lmaydi. Biroq, hamma diskurs bir xil emas, adabiyotshunoslar uni to'rtta asosiy turga

bo'lishadi: bahs, tavsif, tushuntirish va hikoya. Bahs o'quvchini mantiq va fikrlash orqali ishontirishga urinishdir. Yozuvchi aniq da'vo qiladi va keyin bu da'voni tasdiqlovchi dalillarni taqdim etadi. Misol uchun, akademik insholar o'quvchilarni umumiy tezisning haqiqatiga ishontirish uchun argumentativ nutqdan foydalanadi. Tavsif. Tavsif o'quvchi uchun hissiy tajriba bo'lib, u taqdim etilgan ma'lumotlarning aniq aqliy tasvirlarini rivojlantirishga yordam beradi. Romanlar, qissalar va she'rlar o'quvchilarni hayajonga soladigan va hayajonga soladigan tasvir kuchiga bog'liq.

XULOSA Ilmiy manbalarda mazkur muammo yechimiga bag'ishlab maxsus ilmiy konferensiyalar o'tkazilganligi ham qayd etiladi. Bu kabi ilmiy izlanishlar va muammoga nisbatan bildirilgan turlicha qarashlar dialogik diskurs masalasining tilshunoslikda hal qilinish lozim bo'lgan, tadqiqqa muhtoj qirralari mavjud ekanligidan dalolat beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, diskurs badiiy adabiyotda markaziy tushuncha bo'lib, u matn mazmunini to'liq anglashda muhim vosita hisoblanadi. Badiiy diskurs muallif niyati, qahramon xarakteri, ijtimoiy-madaniy muhit va o'quvchi interpretatsiyasini birlashtiruvchi murakkab tizimdir. Diskurs turlarining tahlili badiiy asarning ichki strukturasi chuqurroq anglash imkonini beradi. Badiiy adabiyotda diskursni o'rganish nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun, balki umumiy gumanitar tafakkur rivoji uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot kelgusida diskurs tahliliga asoslangan yangi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Foucault, M. The Archaeology of Knowledge. London: Routledge, 1972.
2. van Dijk, T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Fairclough, N. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press, 1995.
4. Benveniste, É. Problems in General Linguistics. Miami: University of Miami Press, 1971.
5. Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin: University of Texas Press, 1981.
6. Widdowson, H. G. Discourse Analysis. Oxford: Oxford University Press, 2007.
7. Yule, G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996.
8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Наука, 1987.
9. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва: ЛКИ, 2008.
10. Қодиров Қ. Адабий матн ва дискурс муаммолари. Тошкент: Фан, 2015.